

Major Ágnes: Csáth Géza atipikus kultusza. Biofikciók és adaptációk

Budapest: Ráció Kiadó, 2023, 275 l.

ASZTALOS Veronka Örsike

Marosvásárhelyi Művészeti Egyetem Színház és Multimédia Kutatóintézet, tudományos segédmunkatárs
ORCID: 0009-0002-7743-1741

A csinos kötet türkizkék borítóján három mákfej ágaskodik. Az illusztrációból nem kivehető, hogy ezeket már megvagták-e az ópium kinyerése céljából, vagy csak tükrözik ennek lehetőségét. A látomásszerű kép egyszerre hozza játékba Csáth Géza életművét (például az *Ópium* című korai novelláját), az író élettörténetét és szerfüggőségét, valamint Szász János azonos című, 2007-es filmes adaptációját. De az asszociáció tovább is folytatódhatna, hisz Csáth szellemi hagyatéka és élettörténete tagadhatatlanul inspiratív: nemcsak az irodalomtörténészek találhatnak újabb és újabb szempontokat ezek megközelítéséhez, újragondolásához,¹ hanem művészek és a széles olvasóközönség is töretlenül érdeklődik a múlt század elejének bácskai alkotója iránt. Major Ágnes kötete e párhuzamosan működő figyelem okainak és megvalósulásainak feltárására tesz kísérletet. Hiszen, ha belegondolunk, nem egyértelmű, hogy a rövid irodalmi pályát befutó Csáth hatástörténete hogyan válhatott ennyire mérvadóvá, miként szolgálhat még mindig különböző művészi alkotások kiindulópontjaként. Pontosabban: ha tudjuk, hogy Csáth Géza, azaz Brenner József többek között kábítószerfüggő volt, megölte a feleségét, majd később öngyilkos lett, e morális tehertételek nagyban megnehezítik a hozzá való közeledés lehetőségét.

Vagy mégsem? Utóbbi kérdéshez talán a kötet mottójának választott Kosztolányi Dezsővers, az *Írás régi könyvben* című 1921-es szöveg nyújthat támpontot. A költő Csáth Gézának ajánlja e művet, tehát az emlékező lírai én által megszólított kísértet könnyedén azonosítható. Megrendítő a kettejük közötti kapcsolat: egy megtalált régi, néhányszavas írás hatására a lírai én hallani véli a Csáth sírjából jövő „fojtott sírást”, így szíve „feljajgat”, és fájni kezd. A tehetetlenséget, szomorúságot keltő jelenés felkelti a lírai én kíváncsiságát: választ szeretne arra, „miért” üzent neki a szobában járó, Csáthtal azonosított kísértet. A vers egy érzékeny, tehetséges, korán meghalt íróról szól, akinek élete és hagyatéka sokkal összetettebb a fentebb felsorolt, elítélő címkéknél. A hatástörténet origója az ezek mögé nézés, a boldogságot kereső emberi lét viszontagságos voltának, szép és árnyoldalának együttes jelenléte.

1 Lásd például a friss kötetet, amelynek egyik szerkesztője e könyv szerzője, Major Ágnes: „világosak lesznek előttünk a homályok és sötétségek”: *Tanulmányok Csáth Gézáról*, szerk. MAJOR Ágnes és MIZSUR Dániel, MIT-konferenciák (Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2025).

Major értelmezésében a Kosztolányi-vers emlékállító gesztusa mellett nem elhanyagolható a szöveg másodlagos funkciója sem, amely Csáthot már nagyon korán „titokzatos figuraként” alkotja meg. Az első nagy fejezet ebből kiindulva azt vizsgálja, milyen sajátosságai vannak az író recepciótörténetének, hogyan működött a „titokzatossá olvasó” attitűd (és ennek milyen következménye volt különösen az elmúlt négy évtizedben), mindez pedig miként járul hozzá egy „atipikus kultusztörténet” létrejöttéhez. A kötet címében is szereplő fogalomhasználatot a szerző megkérdőjelezi azáltal, hogy felteszi a kérdést: lehet-e kultuszról beszélni Csáth esetében, hiszen irodalmi szövegeinek tematikai jellemzői (mint például az elme megbomlása, betegségek, kínzások, szexualitás, gonoszság) és az élettörténeti tények akadályozzák a szakrális beszédmódot, amelyet még problematikusabbá tesz, hogy „nem jelölhető ki homogén, összetartó és egységes közösség, amely az életmű ugyanazon jellegzetességeit kiemelve működtetné a kultuszt”. (14.) Major – helyesen – megállapítja, hogy a Csáth-írásokban nem nehéz felismerni „az arisztotelészi, catullusi és Baudelaire-i mintákat, melyek a rútban, a gonoszban rejlő szépséget, a gyűlölet és szeretet elviekben egymást kizáró, a gyakorlatban azonban nagyon is működőképes, párhuzamos jelenlétét tematizálják”. (22.)

E hagyomány fölülírja a Csáth irodalmi szövegeivel kapcsolatos említett aggályokat, hiszen azt bizonyítja, hogy ugyan ezek nem felelnek meg a nemzeti érzéseket erősítő értékrendszernek és irodalmi programnak, világirodalmi léptékben mégsem előzmény nélküliek. És ami talán a legfontosabb: Csáthnál maga a nyelv, a kifejezés lehetősége, a nyelvi rögzítés lehetőségei és akadályai kerülnek előtérbe, így amikor Füst Milán megismerkedik Csáth autobiografikus szövegeivel, mintha főleg ez a problematika kerítené hatalmába: „Mik ezek a finomkodások [Tolsztoj szövegében] az élet vad valóságához képest, a szexualitás és szerelem igazi poklához képest... Az ember tombol, az idegek tombolnak, s minderről, ami talán sokkal érdekesebb, izgatóbb, igazabb, – *hallgatni kell.*” (19, kiemelés tőlem – A. V. Ö.) A csáthi írásművészet kitágítja az irodalomról való gondolkodást – de ehhez elengedhetetlen lépést jelentett, hogy a naplókat és levelezéseket sajtó alá rendezzék, hiszen a szépirodalmi szövegek mellett az igazán mehökkentő korpuszt is sokáig hozzáférhetetlen autobiografikus szövegek jelentik.

A cím hangsúlyossága, kiemelt pozíciója és az elméleti felvezető néhány kijelentése miatt úgy értelmezhető, azért érdekes a Csáth-kultusz, mert atipikus. Mintha a szerző e különbségtétellel szeretné legitimálni vizsgálatának tárgyválasztását. Ha jól interpretálok, Major a következőket érti Csáth atipikus kultuszán: 1. a (Csáth-)hagyaték által inspirált szerzők ambivalens viszonyulásában egyszerre van jelen a tisztelet, az ironia, az eltávolítás gesztusa, a szánalom, a megértés (tulajdonképpen ez az „atipikus kultusz” kritériumaként merül fel, de a szöveggörnyezetben Csáthra értendő, vö. 23); 2. középpontjában az író morfiumfüggősége, titokzatos-mitikus alakja, szexuális élete helyezhető el, tehát a szubverzív életmód szükséges alapelem; 3. utólag nem lehet elkendőzni, „megszépíteni” az életét; 4. fausti alkunarratívára épül: a sikerért és élvezetért fel kell áldozni a morális integritást. Problemátikus, hogy az egyedi, csak a Csáthot érintő atipikus kultusz mellett való érvelés nem olyan meggyőző, mint amikor a szerző egy-egy alkotást elemez. Előbbire példa, amikor Major a Csáth-kultusszal szembeállítja az „etalszerű” Petőfi-kultuszt, amely szerint „csupa jó tulajdonságot kapcsol hőiséhez, például a zsenialitást, a heroizmust vagy a megvesztegethetetlen morált”. (24.) Kérdéses, ha az elmúlt bő évszázad Petőfiről való beszédmódját figyeljük meg, mennyire tartható ez a kijelentés. De a helyzetet még bonyolultabbá teszi, hogy ugyanebben a kontextusban, tehát ugyancsak egyfajta ellenpólus-

ként tárgyalja a József Attila-kultuszt, amiről csak annyit tudunk meg, hogy ez „jóval összetettebb: abban már nagy szerepet játszik a tragikus halál, a betegség vagy a viselkedés anomáliái”. (24.) Habár a sort folytatva az Ady-kultusz esetében megjegyzi, hogy a kultikus beszédmód hogyan tudta beilleszteni például a morálisan negatívnak tartott szabados szexuális életvitel következményeként fellépő szifilisz tényét az élettörténetbe, ezek a példák mintha nem lennének elég kontrasztosak. Noha teljesen más hatástörténetről lehet beszélni ezen írók esetében, József Attila vagy Ady Endre élettörténete, a róluk való beszédmódban előtérbe kerülő biográfiai tények szövegeik elemzésekor sokkal inkább mutatnak hasonlóságot, mint éles különbséget a Csáth-kultusszal.

Önmagában mindegyik kultikus beszédmód egyedi variánsként értelmezhető, az atipikus kultusz pedig olyan rugalmas kategóriaként, amely ellenpontként rámutathat, hogyan tud másképpen is működni a kultikus beszédmód. Különbözően ezzel Major többször egyetért: „egy atipikus kultusz”-ként határozza meg a Csáth életét és műveit újraértelmező beszédmódot (69, kiemelés tőlem – A. V. Ö.); illetve a 210. lábjegyzet is József Attila és a Csáth Géza kultuszainak hasonlóságát emeli ki. (126.) De éppen a többféle értelmezési mód miatt, az *atipikus kultusz* nem eléggé kifejtett jellegzetességei híján tűnik zavarosnak, ellentmondásosnak a többször emlegetett „atipikus” vonás. Ennek hangsúlyozása azért fontos, mert így érthető, hogy noha például Csáthot senki nem menti fel a szörnyű tettei (elsősorban a gyilkosság) alól, a vele kapcsolatos diskurzusban vagy az általa ihletett művek nagy részében ez a tény mégsem kap centrális figyelmet (vagy ha igen, rendhagyó módon ez is a kultusz részeként történik). Sőt, a „nagy háború” kárvalottjaként magyar tragédiaként is értelmezhető a sorsa (ha a bukásnarratíva kerül középpontba). Hogy ezt a problémakört Major is érzi, azt a Tolnai Ottó 1992-es *árvacsáth* versciklusáról írt megvilágító értelmezése mutatja, amelyben többek között arról értekezik, hogyan járult a másképpen működő kultikus beszédmód a délvidéki, lokális identitásformáláshoz.

Még egy érv mellett, hogy lássuk: a Csáth-kultusz nem egymagában atipikus, hanem van egy olyan kultikus beszédmód, amely más értékrenddel operál, mint a „hagyományos”, példértékűként, követendőként felmutatott. Ha komolyan vesszük Marshall Berman modern korról írt elképzelését,² vagy elfogadjuk Niklas Luhmann a modern társadalom kialakulása következtében végbement változásokról kifejtett véleményét,³ akkor nem tűnik meglepőnek és egyedi-nek sem, hogy a modern kor embereként Csáth életműve ambivalenciát hordoz (és ennek hatására a róla való beszédmód is ezt tükrözi): széttöredezett; ironikus; öngúnyoló; reflexív; a jót és rosszat is megjeleníti; önbizalmat sugároz, miközben a fájdalom és rettegés is fontos szerepet kap benne; kritikus a modernnel szemben, de alapvetően ennek tapasztalatából táplálkozik; ellentmondásokkal teli, dialektikus. Többé-kevésbé Major is így gondolja, hiszen szerinte Csáth,

2 Berman MARSHALL, *All That Is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity*, 2. kiad. (New York: Penguin Books, 1988).

3 Lásd magyarul például: Niklas LUHMANN, *Bevezetés a rendszerelméletbe*, ford. BRUNCZEL Balázs, Társadalomtudományi könyvtár, új folyam (Budapest: Gondolat Kiadó, 2006); Niklas LUHMANN, *Szociális rendszerek: Egy általános elmélet alapvonalai*, ford. BRUNCZEL Balázs és KISS Lajos András, tan. KARÁCSONYI András és TÓTH Benedek, A kommunikációkutatás klasszikusai (Budapest: Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet–Gondolat Kiadó, 2009); Niklas LUHMANN, *A modernség megfigyelései*, ford. BÖRÖCZKI Tamás és BRUNCZEL Balázs (Budapest: Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet–Gondolat Kiadó, 2010).

a modernség szerzőjeként „tökéletesen beleillik a társadalomból kilógó, szélsőséges helyzeteket megtapasztaló, magányos művész jelenségéről alkotott képbe”. (26.) Véleményét pedig a hatvanas évek rock and roll kultúrájával, e jelenség fontos alakjainak határfeszegető életvitelével és kritikájával egészíti ki. Ha a korábban említett elméleteket elfogadjuk, akkor egyértelművé válik, hogy Csáth vonzalma a szép, kényelmes, kispolgári élet iránt, illetve az ezzel szembeni lázadása és menekülése ez elől, az értékek újragondolása nem deviancia, hanem éppen a modernitás tapasztalatára adott „szabályszerű” példa.

Nagyon tanulságosak e fejezet további részei, amelyek az irodalomtörténet-írás, a kiadás-történet fontosabb mérföldköveire, a tankönyvek által széles körben kialakított Csáth-képre, az életmű hozzáférhetőségének következményeire nyújtanak rálátást, ugyanis ezek segítségével érthető meg a következő két nagy egység elemzett alkotásainak háttere. Major részletekbe menően megvizsgálja, hogyan vált a 17 éves Csáth Géza „ígéretes ifjúvá”, hogyan alakította irodalmi hírnevét többek között az az öt novelláskötet és két színmű, amelyek 1908 és 1913 között jelentek meg. A korabeli kritika egyrészt a szövegek líraiságát, másrészt ezek lélektani motíváltságát emelte ki. Major feltűnőnek érzi, hogy ekkor még kevésbé voltak hangsúlyosak a novellák „különös, hátborzongató, rémtörténetszerű” (32) jellegzetességei, de a diszharmonia sem kapott figyelmet, noha évtizedekkel később ezek lettek az életmű fő olvasási irányai. Ha elfogadjuk, hogy a recepciótörténet sokkal inkább a befogadóról, ezek koráról, értékrendszeréről állít valamit, és nem az írói életmű változik (noha az új értelmezéseknek köszönhetően időről időre ennek különböző vonásai kerülnek előtérbe), akkor ez a kijelentés éppen a kultikus beszédmód „titokzatossá olvasási” gesztusának tökéletes példáját nyújtja. Hiszen felhívja a figyelmet, hogy amíg a korban Csáth tehetséges novellistának számított, akinek szövegei szerves részei voltak a háború előtti magyar irodalomnak, a későbbi recepció – azért, mert kiemelték a saját kontextusából –, többek között olyan elemeket is jellegzetességgként fedezett fel bennük, amelyek az 1910-es évek magyar irodalmában nem voltak egyedülállóak. Innen érthető meg, hogy a Csáth autobiográf szövegeit is ismerő Kosztolányi Dezső hogyan hozta létre az unokatestvéréről szóló szövegei segítségével azt az írói imázst, amely a csupán néhány kötetben kiadott művek felől nem feltétlenül volna magyarázható.

A kötet részletesen feltárja, ahogyan az irodalomtörténet-írás és a kiadástörténet kéz a kézben hozzájárult Csáth népszerűségéhez. Az irodalmi közbeszédet meghatározó, Csáthra emlékező bennfentes szerzőknek (mint Kosztolányinak, Juhász Gyulának, Füst Milánnak, Illés Endrének) az értéktétele folytán a fogadtatástörténet sokáig a felszín alatt formálódott. Új kiadások hiányában az 1920-as, '30-as, '40-es évek Csáth-képe exkluzivitást közvetített, a nagy érdeklődés hatására például – Szabó Mihály kutatásainak köszönhetően tudjuk – első kiadványait kilopták a könyvtárakból. S noha 1964-ig kellett várni arra, hogy *A varázsló halála* című válogatott novelláskötet megjelenjen, és az olvasók végre újra kézbe vehessenek egy reprezentatív Csáth-kötetet, fontos kiemelni Major 59. lábjegyzetét, amelyben felhívja a figyelmet: tervek szerint a negyvenes évek közepén megjelent volna a *Csáth Géza összes novellái* című kötet, amelynek korrektúráját Schöpfung Aladár el is végezte.

Úgy gondolom, annak ellenére, hogy a terv meghiúsult, ennek ténye bizonyítja, hogy a nekrológok következtében a két világháború közötti korszakban már megfigyelhető volt a máig sem lankadó érdeklődés kezdete a Csáth-életmű iránt, amelynek intenzitását a kiadványok, az ezekhez fűződő új értelmezések (mint Mészöly Miklós előszava az *Egy elmebeteg nő naplója: Csáth*

Géza ismeretlen orvosi tanulmányához; de az sem elhanyagolható, hogy az eredeti, *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa* címet az előbbire cserélték) nagymértékben meghatározták. A különböző művek – mint Szajbély Mihály 1989-es kismonográfiája, a kötetben megjelent szövegek mellett a napi- és hetilapokban publikált elbeszélésekkel bővülő irodalmi korpuszt tartalmazó *Mesék, amelyek rosszul végződnek: Összegyűjtött novellák* című kötet és ennek újabb kiadásai, Csáth levelezésének és naplójának megjelenése, újabb monográfiák, tanulmánykötetek – minden évtized olvasója számára tudtak újat nyújtani. Ez a teljesség pedig olyan megismerési lehetőség, amely a Csáth-kortársak számára nem létezett.

A kötet elemzési korpuszát azon művek egy része jelenti, amelyek Csáth életére vagy műveire reflektálnak. Ezek áttekintését egy csatolt szemléltető táblázat segíti, amely párhuzamosan az író halála után megjelent szövegkiadásokat is feltünteti; bővített változata a függelékben érhető el. A szerző az elemzett szövegeket két csoportba osztja: az elsőben biofikciókat vizsgál, amelyekben Csáth a fikció szereplőjévé válik, és amelyek főleg az önreflexív és autobiografikus szövegekre alapoznak; a másodikban Csáth-művekből inspirálódó adaptációkat tanulmányoz. Az elemzések elérik céljukat, hiszen Major a különböző jelenségek részleges feltérképezésével a recepciótörténet sajátos vonását körvonalazza, amelyben a különböző módokon értett tiszteltetés (a Csáthhoz való visszatérés) hozzájárul a kultikus diskurzushoz. A második fejezet a biofikció elméleti keretén keresztül közelít több olyan alkotáshoz, amely fikciós elemekkel ötvözi az író életrajzát, legyen szó Esterházy Péter kanonikusnak mondható, Csáthtal kapcsolatos szövegeiről, a már említett *árvacsáthról*, Orbán János Dénes *A nagy P* című paródiájáról, Lovas Ildikó *Spanyol menyasszony* című regényéről, Németh Zoltán *Boldogságtelep, vetélgépben: Csáth szeretője* verseskötetéről vagy Szász János *Ópium* című filmjéről. Major élvezetes, új szempontokkal bővelkedő elemzései más-más arcát mutatják meg az utolsó négy évtized Csáth Géza-képének.

Ezen alkotások létrejöttében kulcsfontosságú szerepük volt az író szépirodalmi hagyatékát kiegészítő autobiográf szövegeknek, amelyek nemcsak az excentrikus író, hanem a vívódó, szorongó emberi lényt is képesek láthatóvá tenni. És noha sok esetben meghökkentőek, túlzóak, túlságosan intímek, Esterházy Péter meglátása, úgy hiszem, mégis választ nyújthat arra, Csáth milyen űrt töltött be az 1970-es, '80-as években: „[a] magyar irodalom nem könnyíti meg nagyon az ember helyzetét, mert a magyar irodalomból nem derül ki, hogy az embernek van teste.” (175. lábjegyzet, idézet: 110, kiemelés tőlem – A. V. Ö.) A sokáig periférián levő, de fokozatosan teret hódító Csáth-hagyatékból kiderül, hogy az embernek a 20. század elején (is) volt teste. A kiadásoknak tulajdoníthatóan egyre szélesebb körben elérhetővé váló, az emberi létet több megvilágításból szemlélő szövegekörpusz nemcsak párbeszédbe lépett ezen művészekkel, hanem egyúttal a magyar irodalmi hagyományról kialakult képet is módosította.

A harmadik fejezet, a *Médium- és kontextusváltások* – immár a hűségelvtől elrugaszkodva – arra kíváncsi, hogy Fodor Tamás 1996-os *Zách Klára* című darabja, az ugyancsak Szász János által rendezett, 1997-es *Witman fiúk* című film és az 1905-ös *Fekete csönd* című Csáth-novellán alapuló, Lakatos István által készített és 2009-ben publikált képregény miként gondolja újra az inspiráció forrásaként használt irodalmi szövegeket. A többféle olvasatot megengedő művek elemzéseiből kiindulva Major szétszálazza, hogyan módosulnak, szűkülnek vagy tágulnak az értelmezések a különböző adaptációkban, és ennek milyen következményei vannak a Csáth-kultuszra nézve.

Csáth életművének értelmezésekor azért nem lehet eltekinteni a hatástörténet vizsgálatától, mert – mint ahogyan ez a kötet is bizonyítja – tulajdonképpen ez hozza létre „Csáth Gézát” és a róla kialakult diskurzust. Kosztolányi nekrológjaival, a kortársak emlékezésével, a titkos kultuszá alakulással elkezdődött az a folyamat, amely megágyazott az új kiadások iránti érdeklődésnek. A recepciótörténet rendhagyó tulajdonsága a fokozatosan megjelenő, újabb és újabb információkat tartalmazó szövegek publikálásának, és ezek alkotásra ösztönző vonásának tulajdonítható, ami abból fakad, hogy a 20. század második fele magyar irodalmának szüksége volt Csáthra. A hagyatékban rejlő szövegtörzset olyat tud felmutatni az első világháború előtti korszakból, amely nem csak polgárpukkasztó vonása, a testre és testiségre figyelő volta vagy a pszichológiai, elméleti, illetve szenvedélybetegségeket érintő irodalmi leírásai és valós tapasztalatai miatt érdekesek (az érdeklődés sokoldalúságát Major is összegzi, vö. 243). A kötet legnagyobb érdeme abban határozható meg, hogy Major a Csáth személye és művei körül létrejött kultuszról fakadó mintázatokból kiindulva jó arányérzékkel értelmezi a Csáth-hagyaték által inspirált művészek sokféle interpretációját.